

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙНИХ СПОРІВ

CONCEPTS AND FEATURES OF FAMILY CASES

Василів С.С., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті схарактеризоване поняття спорів, що виникають із сімейних правовідносин, і визначені основні особливості цієї категорії спорів. Автором наголошено на актуальності дослідження зазначеної тематики, оскільки сімейні спори є не лише одними з найпоширеніших, але й складними з боку процедурних питань.

Більшість сімейних спорів розглядаються саме в судовому порядку, тому в статті проаналізовані окремі особливості судового розгляду сімейних спорів у порядку цивільного судочинства. Зокрема, викладено випадки розгляду сімейних спорів у закритому судовому засіданні, особливості визначення юрисдикції, підсудності такої категорії цивільних справ. У статті зазначено, що під час розгляду сімейних спорів по-особливому проявляються дискреційні повноваження суду, які можуть бути застосовані відповідно до норм сімейного законодавства.

Автор зауважує, що для сімейних спорів характерний і особливий склад учасників справи (сімейним законодавством визначені права й обов'язки таких суб'єктів, як орган опіки й піклування, прокурор) щодо вступу в процес для участі в ньому у формах, визначених законом, що, безперечно, засвідчує прояв активних їх повноважень у випадках розгляду сімейних справ у суді. Як особливість сімейних спорів автор визначає те, що багато таких справ можуть бути порушені не лише за зверненням зацікавлених осіб, але й за позовною заявою прокурора.

Сімейним законодавством передбачена також можливість неповнолітніх осіб безпосередньо звертатися до суду в таких справах, як отримання права на шлюб, позбавлення батьківських прав, скасування усиновлення чи визнання його недійсним, що теж визначається автором як особливість справ, які виникають із сімейних правовідносин.

Автор наголошує і на тому факті, що в окремих сімейних справах цивільне процесуальне законодавство передбачає можливість застосування судом негайного виконання рішення, зокрема у справах про стягнення аліментів, проте в межах суми платежу за один місяць, і справах про відібрання дитини й повернення її особі, з якою вона проживала.

У статті автором підсумовано, що ендемічність сімейних правовідносин, що відзначаються виражено особистісним характером, зумовлює й особливості їх захисту.

Ключові слова: сімейний спір, особливості сімейних спорів, сімейне законодавство, судовий розгляд сімейних спорів.

The article describes the concept of cases arising from family relationships, and identifies the main features of this category of cases. The author emphasizes the relevance of the study of this topic, as family matters are not only one of the most common, but also complex in terms of procedural issues.

Most family cases are considered in court, so the article analyzes some features of the trial of family cases in civil proceedings. In particular, the cases of consideration of family cases in a closed court session, peculiarities of determining jurisdiction, jurisdiction of this category of civil cases are covered. The article states that when considering family cases, the discretionary powers of the court, which can be applied in accordance with the norms of family law, are especially evident.

The author notes that family cases are characterized by a special composition of the parties, namely – family law defines the rights and responsibilities of such entities as the body of guardianship and trusteeship, the prosecutor, to enter the process to participate in it in the forms prescribed by law, which undoubtedly testifies to the manifestation of their active powers in cases of family cases in court. As a feature of family cases, the author defines the fact that many such cases can be initiated not only at the request of interested persons, but also at the request of the prosecutor.

Family law also provides for the possibility of minors to apply directly to the court in such cases as obtaining the right to marry, deprivation of parental rights, revocation of adoption or invalidation, which is also defined by the author as a feature of cases arising from family relationships.

The author emphasizes the fact that in some family cases, civil procedural law provides for the possibility of application by the court of immediate execution of the decision, in particular in cases of recovery of alimony, but within the amount of payment for one month, and cases of child removal and return to her person, which she lived.

The author summarizes in the article that the endemic nature of family relationships, which are characterized by a pronounced personal nature, determines the features of their protection.

Key words: family case, features of family cases, family law, family court proceedings.

Сімейні спори відносять до справ, найпоширеніших у судовій практиці [1]. Окреслюючи поняття сімейних спорів, їх можна схарактеризувати як спори, що відбуваються між учасниками сімейних правовідносин із приводу прав та обов'язків, які виникають із факту шлюбу й (або) приналежності до сім'ї та родини.

Сімейні справи складні в контексті процесуальних процедур і з морально-психологічного боку, адже, як зауважують правники-практики, під час розгляду сімейних справ сторони у справі, найчастіше подружжя, не можуть під впливом емоційних переживань, у певному психологічному стані прийняти вірне рішення щодо розв'язання сімейного конфлікту, а тому участь адвоката дає змогу не лише отримання стороною в сімейній справі якісної правничої допомоги відповідно до статті 15 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, але й вирішення справи з урахуванням усіх прав та інтересів особи

[2, с. 170–171]. Особливо ускладнюється ситуація, коли розв'язується питання щодо виховання дітей.

Захист сімейних прав переважно відбувається саме в судовому порядку. Так, відповідно до частини 1 статті 19 ЦПК України до цивільної юрисдикції судів належать у тому числі й справи, що виникають із сімейних правовідносин. Водночас поруч із судовою зберігається й адміністративна юрисдикція сімейних справ, зокрема такі окремі сімейні справи можуть бути предметом розгляду органів опіки й піклування [3] або ж органів реєстрації актів цивільного стану [4].

Порядок судового вирішення справ, що виникають із сімейних правовідносин, визначається окремими положеннями ЦПК України [5]. До прикладу, особливістю розірвання шлюбу в судовому порядку є те, що суд зобов'язаний зупинити провадження у справі в разі надання сторонам у цій справі строку для примирення

(пункт 4 частини 1 статті 251 ЦПК України) або ж суд постановляє ухвалу про повернення позовної заяви про розірвання шлюбу у випадку подання такої заяви під час вагітності дружини чи до досягнення дитиною однорічного віку (пункт 5 частини 4 статті 185 ЦПК України).

Окрім того, процесуальні норми, які регулюють порядок вирішення справ, що виникають із сімейних правовідносин, містяться в нормативних джерелах матеріального права. Так, відповідно до частини 3 статті 293 ЦПК України саме нормами сімейного законодавства в тому числі визначаються справи, які розглядаються судами в порядку окремого провадження. До таких справ, зокрема, віднесені такі: справи про надання особам, які досягли шістнадцятирічного віку, права на шлюб (пункт 2 статті 23 Сімейного кодексу (далі – СК) України); справи про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має неповнолітніх дітей, за заявою будь-кого з подружжя, якщо один із такого подружжя засуджений до позбавлення волі; справи про встановлення режиму окремого проживання подружжя (стаття 119 СК України) і інші справи [6].

Аналіз цивільного процесуального законодавства дає змогу виокремити ще особливості судового розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин [7]. Так, відповідно до частини 1 статті 7 ЦПК України розгляд цивільних справ у судах проводиться в усній формі і відкрито, окрім випадків, що визначені цивільним процесуальним законодавством. Такі виключення виділені в частині 7 цієї статті.

Можна впевнено стверджувати, що більшість таких виключень пов'язана саме з розглядом судами справ, які виникають із сімейних правовідносин [1]. Зокрема, ЦПК України передбачає можливість розгляду справ у режимі закритого судового засідання у випадках, коли розгляд справи у відкритому судовому засіданні може зумовити вихід тасмної інформації або інформації, яка охороняється відповідно до закону, а також за клопотанням учасників справи з метою забезпечення дотримання тасмниці усиновлення дитини, недопущення розголошення відомостей щодо особистого життя особи, інтимних або інші відомостей про особисте життя когось з учасників справи, відомостей, розголошення яких може принижувати честь і гідність особи, а також за інших обставин, передбачених законом. Тобто саме під час розгляду спорів, що виникають із сімейних правовідносин, найчастіше предметом дослідження виступають відомості, які пов'язані з особистим життям особи, його інтимними аспектами.

У процесі розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин, по-особливому проявляються дискреційні повноваження суду, які хоч і не передбачені в чинному цивільно-процесуальному законодавстві, проте можуть бути застосовані як наслідок аналізу норм сімейного законодавства [8]. До прикладу, у частині 1 статті 13 ЦПК України зазначено, що суд вправі розглядати цивільні справи не інакше, як за зверненням зацікавленої особи, у межах, окреслених цією особою у зверненні (позовній заяві, заяві про видачу судового наказу, заяві) і на підставі тих доказів, які подані до суду учасниками справи чи витребувані судом, за клопотанням учасника справи, відповідно до передбачених у ЦПК України випадків.

Проте окремі положення СК України дозволяють суду, що здійснює розгляд сімейного спору, вийти за межі заявлених учасником справи вимог [9, с. 13–15]. Відповідно до частини 3 статті 166 СК України в разі задоволення позовної вимоги про позбавлення батьківських прав суду надається право одночасного прийняття рішення щодо стягнення аліментів на дитину.

Як слушно зауважує В. Евко, не зважаючи на диспозитивний характер сімейно-правових відносин, у цих відносинах дуже часто присутні ознаки, елементи публічності, своєю чергою публічний характер окремих категорій сімейних справ зумовлює підвищення значущості

таких учасників цивільного процесу, як органи опіки й піклування, прокурор, а також підвищення процесуальної активності суду в певних справах, що виникають із сімейних правовідносин [10, с. 142–144]. У чинних нормах СК України, які визначають права й обов'язки таких суб'єктів, як орган опіки й піклування, прокурор наділений правами щодо вступу в процес для участі в ньому у формах, визначених законом, що безперечно засвідчує прояв його активних повноважень у випадках розгляду сімейних справ у суді.

До прикладу, нормами СК України передбачені випадки, коли справи, що виникають із сімейних правовідносин, можуть бути порушені не лише за зверненням зацікавлених осіб, але й за позовною заявою прокурора, а саме до таких сімейних справ належать: справи про визнання шлюбу недійсним (стаття 42 СК України), справи про позбавлення батьківських прав (стаття 165 СК України), справи про відібрання дитини від батьків та інших осіб без позбавлення батьківських прав (стаття 170 СК України), справи про скасування усиновлення або визнання його недійсним (стаття 240 СК України).

Також нормами СК України передбачені випадки обов'язкової участі органів опіки й піклування в цивільному судочинстві в разі розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин, зокрема виходячи зі змісту частини 4 статті 19 СК України участь органу опіки й піклування (представленого відповідною належною юридичною особою) обов'язкова під час розгляду судами таких сімейних спорів щодо: участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її в себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним [6].

Нормами цивільного процесуального законодавства передбачені також особливі правила визначення підсудності справ, що виникають із сімейних правовідносин. Відповідно до правил інстанційної юрисдикції справ, що розглядаються в порядку цивільного судочинства, сімейні спори розмежовуються між двома ланками судів загальної юрисдикції. Зокрема, відповідно до частини 1 статті 23 ЦПК України до юрисдикції місцевих загальних судів як судів першої інстанції законодавцем віднесені всі справи, які підлягають розгляду й вирішенню в порядку цивільного судочинства.

Проаналізувавши положення цивільного процесуального законодавства з питань підсудності справ, що виникають із сімейних правовідносин, слід зауважити, що такі справи розглядаються і за правилами підсудності, що визначається за місцем проживання або місцем знаходження відповідача (загальної підсудності) (стаття 27 ЦПК України); і за правилами підсудності за вибором позивача (альтернативної підсудності) (частини 1, 2 статті 28 ЦПК України); і за правилами договірної підсудності (частина 2 статті 28 ЦПК України).

Розгляд і вирішення справ, що виникають із сімейних правовідносин, здійснюється в порядку позовного, наказного й окремого провадження. Безперечно, більшість сімейних справ розглядаються в порядку позовного провадження. Водночас відповідно до пунктів 4–5 частини 1 статті 161 ЦПК України у випадках, якщо особа звертається до суду про стягнення аліментів та якщо така вимога не пов'язана з встановленням або оспорюванням батьківства (материнства) щодо дитини й не передбачає залучення в процес у цій справі інших зацікавлених осіб, то така справа може бути розглянута в наказному провадженні й по ній може бути виданий судовий наказ.

З вимогами про захист сімейних прав та інтересів особа може звернутися до суду й у порядку спрощеного позовного провадження, проте за виключеннями справ, які окреслені в пункті 1 частини 4 статті 274 ЦПК України, тобто в порядку спрощеного позовного провадження можуть розглядатися лише сімейні справи про стягнення аліментів і поділ майна подружжя.

Перелік сімейних справ, що підлягають розгляду в порядку окремого провадження, можна виокремити, проаналізувавши статтю 293 ЦПК України. Зокрема, до сімейних справ, що розглядаються в окремому провадженні, належать справи: про усиновлення; про встановлення фактів, що мають юридичне значення; про надання права на шлюб; про розірвання шлюбу подружжя, яке має дітей, за заявою будь-кого з подружжя, якщо один із них засуджений до позбавлення волі; про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя тощо.

Для учасників сімейних правовідносин, що звертаються до суду за захистом порушених прав і законних інтересів у сфері сімейного права, характерним явищем є так звана «знижена процесуальна дієздатність» [10, с. 8]. Відповідно до частини 1 статті 18 СК України право на звернення до суду з метою захисту порушеного права чи охоронюваного законом інтересу має кожен суб'єкт сімейних правовідносин, який на момент звернення до суду досяг чотирнадцятирічного віку. Натомість неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років вправі реалізувати свої цивільно-процесуальні права й виконувати свої процесуальні обов'язки в судах під час розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин, особисто. Це не виключає можливості залучення в таких випадках у процес розгляду справи, що виникає із сімейних правовідносин, законного представника неповнолітньої особи – учасника справи відповідно до статті 47 ЦПК України. Можна стверджувати, що справи, що виникають із сімейних правовідносин, є саме тими справами, за якими неповнолітні особи вправі брати участь особисто.

Окрім того, нормами сімейного законодавства передбачена можливість неповнолітніх осіб безпосередньо звертатися до суду. До прикладу, особи, які досягли шістнадцятирічного віку, можуть звертатися до суду із заявою з метою надання права на шлюб (частина 2 статті 23 СК України); дитина, яка досягла чотирнадцятирічного віку, має право звернутися з позовною заявою про позбавлення батьківських прав (стаття 165 СК України), а також право звернутися з позовною заявою про скасування усиновлення чи визнання його недійсним (стаття 240 СК України).

Особливістю справ, що виникають із сімейних правовідносин, є те, що в багатьох із них суд допускає негайне виконання. Так, відповідно до пунктів 1, 5 частини 1 статті 430 ЦПК України негайне виконання рішень допускається у справах про стягнення аліментів, проте в межах суми платежу за один місяць, і справах про відібрання дитини й повернення її особі, з якою вона проживала.

Важливо відзначити, що для справ, що виникають із сімейних правовідносин, не характерне укладення між

сторонами процесу мирової угоди за окремими виключеннями, хоча цивільним процесуальним законодавством не окреслені межі застосування такої інституції, як мирова угода (стаття 207 ЦПК України).

У науковій літературі відзначається, що перешкодами для завершення справи укладенням мирової угоди є виокремлення в нормах сімейного законодавства спеціальної компетенції судів щодо вирішення окремих сімейних спорів, зокрема спорів про: визнання шлюбу недійсним (стаття 40 СК України); позбавлення батьківських прав (стаття 164 СК України); розірвання шлюбу (стаття 105 СК України); усиновлення (стаття 207 СК України); встановлення факту батьківства або материнства (статті 130, 132 СК України) і інших [10, с. 9].

Часто предметом судового розгляду у справах, що виникають із сімейних правовідносин, є права й інтереси неповнолітніх дітей, які в процесі представляють їхні законні представники, а у випадках, передбачених законом, також і прокурори або органи опіки й піклування.

Інтереси неповнолітньої дитини та її законного представника не завжди тотожні, тому укладення мирової угоди теж може зумовити порушення прав та інтересів таких учасників справи. Тому суди повинні з особливою ретельністю перевіряти зміст мирової угоди, з'ясувати питання, чи не порушують умови такої угоди права й охоронювані законом інтереси неповнолітньої дитини, чи не виходить законний представник за межі своїх повноважень.

Цивільним процесуальним законодавством установлені додаткові гарантії дотримання прав осіб, над якими встановлена опіка чи піклування. Так, відповідно до частини 4 статті 13 ЦПК України у випадку, коли дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, суд вправі залучити відповідний орган або особу, який за законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб.

Слід вказати, що ендемічність сімейних правовідносин, що характеризуються виражено особистісним характером, зумовлює й особливості їх захисту. Безспірним слід визнати той факт, що для судового захисту сімейних прав та інтересів хоча й характерні диспозитивні засади, однак утілення суб'єктами сімейних правовідносин диспозитивних правомочностей у цивільному процесі в разі захисту своїх порушених сімейних прав і законних інтересів має обмежене застосування в порівнянні з іншими категоріями справ, що розглядаються в порядку цивільного судочинства [11, с. 312–315].

Сімейні спори, які є найпоширенішим видом спорів, що розглядаються в порядку цивільного судочинства, можна окреслити як спори, що відбуваються між учасниками сімейних правовідносин із приводу прав та обов'язків, які виникають із факту шлюбу й (або) приналежності до сім'ї та родини.

Сімейні спори характеризуються рядом особливостей щодо складу учасників, порядку розгляду таких спорів, правового регулювання розгляду і вирішення сімейних спорів, що зумовлено вираженням особистісним характером сімейних правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ромовська З.В. Українське сімейне право : академічний курс : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.
2. Кучер Т.Н. Деятельность адвоката по доведению правовой позиции клиента в семейных делах. *Цивилистическая процессуальная мысль*. Киев, 2015. Вып. 4: *Адвокатура*. С. 169–178.
3. Про затвердження Правил опіки та піклування : Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88 / Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Міністерство освіти України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство праці та соціальної політики України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text> (дата звернення: 15.06.2021).
4. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01 липня 2010 р. № 2398-VI / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 38. Ст. 509.
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (зі змінами й доповненнями) / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 15.06.2021)
6. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.

7. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–41. Ст. 356.
8. Луспенник Д.Д. Які саме і як новели цивільного процесу вплинули на судову практику. *Закон і бізнес*. № 36 (1386). 08 вересня – 14 вересня 2018 р.
9. Сімейне право : підручник. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 512 с.
10. Евко В.Ю. Особливості судового захисту сімейних прав. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, м. Харків, 25 травня 2018 р. Харків : ХНУВС, 2018. С. 142–144.
11. Сакара Н.Ю. Правова допомога у цивільному судочинстві. *Цивільне судочинство України: основні засади та інститути*. Харків, 2016. С. 310–343.